УДК 002.2+22+371.3

О.З. Клименко

МОРАЛЬНО-КАТЕХІТИЧНІ ТЕКСТИ В БУКВАРЯХ XVI – XVIII СТОЛІТЬ

Перший друкований катехізис «Собрание науки о артикулах віри православно-католической, християнской» вийшов у світ двома виданнями — польською в 1645 р. і слов'яноукраїнською мовою в 1846 р. у друкарні Києво-Печерської Лаври (укладений Петром Могилою [6, 84] та Ісаєю Тимофійовичем Козловським). Згодом кілька разів перевидавався.

Видав катехізис і Йосиф Шумлянський в Уневі 1680 р. Однак сама назва «Катехізис» була видрукувана на титулі книги, укладеної «з розних авторов» Інокентієм Винницьким, виданої 1685 р. в Уневі.

У ці видання увійшли пояснення про святу віру і заповіді Божі, про молитви та гріхопадіння та ін. Церковна наука подається або у вигляді текстів за кожною навчальною темою, або у ви-

гляді запитань – відповідей. Обсяг катехізисів незначний (порівняно з іншими тогочасними виданнями релігійного змісту) – 100 – 102 аркуші малого формату, де на сторінці поміщається лише 18 – 20 рядків тексту, що дають лише мінімум необхідних знань християнинові. З часом їх зміст стає досконалішим, тексти – об'ємнішими.

Нас же цікавить передісторія цих видань, а саме тексти релігійно-повчального характеру, що були вміщені у виданнях, призначених для навчання – наприклад, у букварях та граматиках, і котрі стали виходити друком ще з 1574 р. Саме такі тексти надалі ми називатимемо катехітичними. Звичайно, як і всі найбільш давні спроби, вони далекі від того уявлення про катехітичні тексти, що склалися нині під впливом нових сучасних розробок та видань. Наше ж завдання звернутися до першоджерел.

Ранішні тексти катехітичного характеру були видрукувані вже у першому «Букварі», котрий побачив світ у Львові 1574 р., укладачем якого був Іван Федоров. У цьому букварі визначилися обов'язкові композиційні елементи друкованого східно-слов'янського букваря XVI – XVII ст., це [8, 130]: 1) алфавіт; 2) склади для читання; 3) лінгвістичний матеріал; 4) азбучний акровірш «Аз єсмь всему миру світ» (добірка речень релігійно-моралізаторського змісту, перші літери яких знову повторювали послідовність літер в абетці [4, 107]); 5) катехітична частина, куди входять найважливіші молитви, Символ віри та інші тексти з догматики. Навчальна мета цієї частини подвійна: закріпити навички читання об'ємних текстів та дати мінімум необхідних для християнина знань. Так, зокрема, маємо такі тексти, як найголовніші молитви («Ослаби, остави», «Богородице Діво» та ін.), Символ віри, Молитву Володимира Мономаха, Молитву Василя Великого, Молитву Царя Манасії; уривки з 22 – 24 притч із книги притч Соломонових – про необхідність навчання моралізаторських сентенцій типу «не сотвори насилія убогому», «не дотикайся межей чужих...» та ін., а також уривки з послань апостола Павла до ефесіян (зачало 232), колосеїв (зачало 258) і солунян (зачало 273) [5, 63–64]. Слід зазначити, що редакція уривків з книги притч у «Букварі» інша, ніж та, що була пізніше запозичена Острозькою Біблією з Геннадіївської Біблії. Як довела В. І. Лук'яненко, ці уривки взяті з видання Ф. Скорини або ж з іншого білорусько-українського перекладу, пов'язаного з чеськими дже-

релами [7, 224]. Фрагменти ж послань Апостола Павла подано не у редакції Львівського Апостола 1574 р., а у старшій, з якогось збірника [5, 65]. Буквар 1574 р. став зразком для пізніших посібників навчання грамоті.

Наступний буквар Івана Федорова, виданий 1578 р. в Острозі, вмістив шість молитов, Символ віри, 50-й Псалом, а також «Сказаніе како состави святіи Кирилъ Філософъ азбуку» Чорноризця Храбра.

Київські друкарі послуговувалися схемою, поданою Іваном Федоровим у першому друкованому букварі, що існувала, імовірно, ще до цього видання і яку закріпив у свідомості, розтиражувавши, Іван Федоров, а також видавали букварі. На сьогодні найбільш ранній київський «Буквар» – це видання 1627 р. знаного друкаря (а ще й редактора інших видань) початку XVII ст. Тимофія Вербицького. На жаль, цей підручник зберігся фрагментарно. Він містить цілий розділ під назвою «О Премудрости вкратці Собранная поученіа». Тобто цитати з книг Ісуса Сірахова, з послань апостола Павла до ефесіян, з притч Соломонових. Тексти адресовані як дітям, так і батькам, з настановами щодо виховання дітей у дусі християнських доброчинностей, любові до науки — «премудрості», відповідальності батьків за виховання та навчання дітей. Наприклад, **«чадо от юности своеи не бери наказанїє, и до седины о брящеши премудрость, якоже оряй и якоже сіяй приступи к нєй, и пожди благих плод єя. Вь діланїи бо єя мало потрудишися, и ясти бидєши плоды ея... Оуста премудраго похвалє иа бываютъ в церкви, и словеса его размышлена будут во сердци. Отцы не раздажайте чяд свонхь, но воспитайтє их в наказанїи и оученїшгни... Не бери младенца наказ|о|вати, ашє бо жєзломъ биєши єго, не оумрєтъ, ты жє оубобїяй єго жєзломъ, душу же его у смерти избавиши»** [2, 23–25]. Щоправда, тут менше текстів, ніж у букварі Івана Федорова, що підтверджує думку про авторство Тимофія Вербицького як укладача свого букваря.

У наступних букварях частина з морально-катехітичними текстами значно ширша. Сюди увійшли переліки різних категорій православ'я, систематизовані за числовим принципом: десять заповідей Старого завіту, шість правд Нового завіту, 9 блаженств, 4 чесноти Євангельські та ін. Буквар таким чином став книгою, що прагне прищепити або задовольнити визначені словесно-естетичні запити.

«Буквар языка словенска писания чтения оучитися хотящим в полезное руковождение» видання 1648 р. вміщує молитви (л. 7–12 зв.), Символ віри (л. 12 зв. – 18), що був обов'язково присутній у всіх букварях, починаючи з азбуки 1574 р. Івана Федорова, «исповедания православныя віріы (л. 18 зв. – 20), десять заповідей (л. 20 зв. – 23), шість «досконалостей Нового завіту (л. 23 – 26), дев'ять блаженств (л. 25 – 27), три чесноти (л. 27 зв.), сім тайн Нового завіту, сім дарів Духа Святого і т. п. (л. 29 – 28). Завершують Буквар тексти молитов «от сна вставши» (л. 31 – 31 зв.) і «на нощь» (л. 31 зв. – 32 зв.) [9, 105].

На той час молоде покоління виховувалось у дусі християнської моралі, тому в навчальні книги обов'язково включалися різні церковні тексти, які були добре знайомі з дитинства.

Унікальним виданням є «Букварь сиречь учения детям начинающим чтению извыкати» 1631 р. Спиридона Соболя. Єдиний примірник його знаходиться в Музеї українського мистецтва у Львові. Підручник, як і багато подібних навчальних книг того часу, виданий у восьму частку аркуша в м. Кутейно. Навчальний матеріал його можна поділити на дві частини. Перша – необхідні для учнів першопочаткові відомості про грамоту та основні граматичні поняття, друга — морально-повчальні тексти церковного характеру [1, 117]. Особливе місце займає «Десятисловие сиречь десять заповедей Ветхого завета», котре і служило моральним кодексом раннього християнства.

Московський підручник «Букварь славено-греколатинський» (1701 р.) на відміну від інших гарно ілюстрований. Підписи під малюнками відзначаються моралізаторським змістом. Для прикладу, під малюнком, де зображені діти, перед якими лежать підручники, підпис: **«Хвалити Бга человіку всяку Доль оучитися писмє словесъ знаку. Оученіємъ бо благо разумієтъ, в царство несно с стыми успієтъ. Тімжє юніи в труді сєм бывайтє, времє и часовь въ голові не теряйте»**. А під малюнком, де бачимо, як вчитель карає учнів різкою, а шестеро учнів спостерігають за цим, читаємо: **«Всякій чєловікь в писмі познайся, во службу Бгу измлада одтайся. Кто бо оучитися слогинъ съ охотою, языки ины рєчєтъ добротою. Оугодство люде в мудрости содірєтъ, ирїятство оный вєзді возимієтъ. Лінивыія же за прадность бїются, гріху творити всегда да блюдутся»**. На думку авторів видання, такі моралізаторські сен-

тенції релігійного змісту мали більший вплив на свідомість малих учнів, ніж звичайні світські підписи.

В Україні та за її межами були широко розповсюджені букварі Чернігівської друкарні [10, 348]. Видання 1765 р. «Букварь или начальное оученїе, хотящымъ оучитися книгъ писмены Славенскими» типове для того часу. Післябукварну частину підручника (с. 22) відкриває розділ «Млтвы оутрєннїя». Тут, окрім самих молитов, друкуються звертання автора до дитини, з порадою, як це потрібно робити: **«Я же должно есть отроча востав отъ сна, богу благочєстию воздать первіє оубо да знаменаєтся крстомъ, кланяяся и глаголя: Во имя Отцв, и Сина, и стано Дха, аминь. трєжды. Тажє млтву мытареву...»** Однак такі звертання зустрічаємо далеко не в усіх букварях цього періоду видання.

Нетрадиційними за змістовим і шрифтовим вирішенням є букварі Бердичівської друкарні кінця XVIII ст. Так, «Букварь для обученія юношества чтенію по Россійски и по Польски» (1793 р.) у розділі «Некоторые розговоры» (с. 25) вміщує перелік висловів для правильної поведінки: **«Пожалуй пойди, я васъ прошу пойти; пойдите предо мною; я не зделаю сего; вы делаете очень много церемоніи; я много не ділаю, как должность мою»**; у розділі «Приповісти» маємо добірку з висловів вікової давності (всього 123 прислів'я): **«Кто на молоке ожогся, тотъ и на воду дует; как скоро изъ глазъ, такъ и изъ памяти вонъ; безъ соли, безъ хлеба худая беседа; гора съ горою не сойдется, а человекъ съ человекомъ сойдется; яйца курицу учатъ; воронъ ворону глаза не выклевываетъ; рубашка ближе къ плечамъ какъ кафтанъ; на языку медъ, а подъ языкомъ ледъ; знать сову и по полету; гни дерево колъ еще гнется»**.

У розділі «Гражданскоє начальноє учєніє» для поскладового читання підібрані речення релігійно-моралізованого змісту: **Бу-ди у-по-ва-я всімъ серд-цемъ на Бога Тво-ей же Пре-му-дро-сти не воз-но-си-ся: во всіхъ пу-тіхъ тво-ихъ по-зна-вайю, да ис-прав-ля-етъ пу-ти тво-я...**

Не су-ди мудръ у сєбі: бойся же Бо-га и у-кло-няй-ся отъ вся-ка-го зла: тог-да ис-це-ле-ніе бу-детъ ті-лу тво-е-му, и у-вра-че-ва-нїе ко-стемъ тво-имъ [с. 16].

Съі-не а-ще пре-мудръ бу-де-ши, себе пре-мудръ бу-ди и иск-рен-нимъ тво-имъ а-ше же волі бу-деша, е-динь почерп-не-ши зла-я.

Огъ мно-го-сло-вїя не из-бі-жи-ши грі-ха шадяй же уст-ні, ра-зумень бу-де-ши. Хо-дяй съ пре-муд-ры-ми, премудръ бу-дешъ: хо-дяй же съ бе-зум-ны-ми по-знанъ бу-детъ [с. 17]. Стя-жа-вый му-дрость, лю-бить се-бе: а и-же со-хранитъ разумъ, обрящетъ бла-гая... Въ до-брое во-спи-ты-ва-етъ о-тецъ пра-ве-денъ, о сы-не же пре-му-дромъ ве-се-лит-ся душа е-го. Мудръ бу-ди сы-не, да ве-лит-ся серд-це тво-е: и отвра-ти отъ се-бе по-но-сли-ва сло-ве-са» [с. 18].

Зі сторінки 19-ї подано текст для закріплення навичок читання без розбивки на склади: **«Всякое дитя родится не ученымъ. Долгъ родителей есть дать детямъ ученіе. Буде увидишъ неблагодарнаго, то знай, то онъ делаетъ худо, но для того не переставай ділать добро. Дитя родителямъ оказываєть благодарность покорностїю и почтенїемъ. Всякому младенцу предлежатъ два великїе пути: первой справедливости, второй любви къ ближнему. Не делай другому, чего не хочешь, чтобы тебе зділано было. Пословица говоритъ: ртомъ болезнь входитъ, а беда выходитъ. Кто не лжетъ, того всякой речи люди верятъ. Пословица говоритъ: Векъ живи, векъ учись. Трудъ преодолевается трудомъ. Кто привыкъ къ трудамъ, тому трудъ облегченъ. Пословица говоритъ: на Бога надейся, но самъ не плошай. Человекъ и съ посредственнымъ умомъ буде трудъ приложитъ, искусенъ бытъ можетъ. Всякъ въ обществе живущій подверженъ общественнымъ законам. За счастливаго почитается тотъ, которому мало зла приключается. Въ печали, какъ въ радости разсудителному человеку балгопристойна сохранить умеренность. Кто не только старается то, что предпріиметъ, делать хорошо, но еще какъ возможно, лучше, тотъ весьма близокъ успеху. Искусный стрелок не попадая въ цель, вину не кладетъ на лукъ или стрелы, но у самого себе въ порокъ требуетъ отчета: однако для того бодрости духа и охоты не теряетъ. Ошибки суть свойственны чеовечеству. Нетъ стыда признаться человеку въ своій ошибке. 75. На часъ увещевать человека языкомъ, а на векъ книгою. У Аристотела спросили: какъ надлежит быть съ друзьями? Ответъ его быль: каковыми хочешь ихъ къ себе. Кто говоритъ, что хочетъ, тотъ услышитъ, чего не хочетъ. Кто не умеетъ молчати, тот не умеетъ слушати».** Завершує буквар віршована похвала навчанню: **«Науки юношей питаютъ, отраду старымъ подаютъ, въ счастливой жизни украшаютъ, въ несчастной**

случай берегутъ. Науки въ трудностях утеха, и въ дальніхъ странствахъ не помеха. Науки пользуютъ везде, среди народа и въ пустыне, въ гражданском шуму и на едине, въ покое сладки и въ труде» [с. 31].

Традиції Івана Федорова у виданні навчальної літератури в Україні й Білорусії продовжили братства, а також приватні друкарні Мамоничів і Вільно. З часом структура букварів змінювалася, особливо такі розділи, як склади та тексти для читання. У ряді видань – «Грамматика, албо сложение писмена...» (Вільно, друкарня Мамоничів, 1618, друге видання 1621 р.) вміщено різноманітні тексти для читання. У виданні 1621 р. поряд з матеріалом, запозиченим з «Букваря» Івана Федорова, видруковано нові тексти для читання – заповіді «Старого і Нового завітів» та ін. До складу цих «Граматик» входило також «Сказаніе како состави святыи Кирилъ философъ азбуку по языку словеньску». Цікаві для читання тексти знаходимо в «Азбуці» (Вільно, друкарня Мамоничів, 1593 – 1601). Це так звані «азбуки толкові», де на кожну букву алфавіту підібрано вислови, що пояснюють біблійську історію створення людини [3, 46]. Істинність даного твердження проілюстровано прикладами з видання, що побачило світ у Будині 1799 р. – «Букваря языка рускаго съ очїмъ руководїем начинающиїхъ оучитися». У параграфі V (с. 3). «Рєчєнїе изъ множайшихъ слоговъ» для поскладового читання (без розділових знаків) підібрані такі слова: **«чу-до-тво-рєцъ дол-го-тер-пе-ливъ жи-зно-да-вецъ че-ло-ве-ко-лю-бецъ ма-ло-ду-шїє бла-го-нра-вїє мно-го-ми-ло-стивъ».** На сторінці 11 параграфа 11 **«Речи изъ реченїй составленные»** вміщено 10 висловів, перші з яких — для поскладового читання: **«Бой-ся Бо-га, твори бла-го, нє сты-ди-ся нн-ко-го. Чє-ло-век раз-мы-шля-єтъ, Богъ рас-по-ла-га-єтъ. Злымъ за зло-є не ви-да-вай... Что прє-ни-ти нє-мо-жешъ, тєр-пе-ли-во ви-но-си. Возлюбивши Бога твоєго всем серцємъ твоимъ, и всею душею, и всею, крепостїю твоєю, и всею мыслїю твоєю, а блнжняго твоєго, якъ самъ сєбє. Воздадите Кєсарєви, ижє суть Кєсарєва, а иже Божїя, Богу. Чада послушайтє своихъ родителей, сїє бо єсть праведно в Господе. Отцы нє раздражайтє чадъ своихъ, но воспытывайтє ихъ въ наказанїи Господни. Мужїє любитє свя жены, якоже своя телєса, а жєна да боится своєго мужа. Рабы послушайтє Господєй своихъ по плоти со страхомъ, и**

трѣпетомъ, во простоте сердца вашего. Вся єлика ащє хощетє, да творять вамъ чєловецы, и вы творитє имъ такожде».

Історичні умови зумовили наявність у підручниках для початкового навчання грамоти відповідного матеріалу, що закріплював навички читання, катехітичних текстів православної віри, яка на той час була символом народності і культури моралізаторсько-повчального характеру, а також текстів [3, 22]. Автори букварів підбирали матеріал, що вчив дітей правил поведінки, основ православної віри і т. ін.

1. Ботвинник М. Б. Азбука Ивана Федорова и ее традиции // Иван Федоров и восточно-славянское книгопечатание. М., 1984. 2. Буквар Тимофія Вербицького, 1627. К., 1995. 3. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII в. К., 1987. 4. Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989. 5. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983. 7. Лукьяненко В. И. „Азбука" Ивана Федорова, ее источники и видовые особенности // Труды отдела древнерусской литературы Ин-та рус. лит. АН СССР. Т. 16. М. – Л., 1960. 8. Мечковская Н. Б. Общеобразовательный характер азбук и букварей в восточно-славянской традиции XVI – XVII вв. Проблемы школьного учебника: Сб. ст. Вып. 19. М., 1990. 9. Немировский Е. Л. Заметки о славянском старопечатании. Книга и графика. М., 1972. 10. Огієнко І. Історія українського друкарства. К . 1994.

Стаття надійшла до редколегії 28.01.2000